

О. А. Шумейко,

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків

МОВНІ ЗАСОБИ ТВОРЕННЯ КОМІЧНОГО: ІНДИВІДУАЛЬНО-АВТОРСЬКІ ВИДОЗМІНИ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

У статті схарактеризовано мовні механізми творення комічного, пов'язані з індивідуально-авторською трансформацією фразеологічних одиниць. Трансформації зазнають різні за походженням та стилістичним забарвленням фразеологізми. Традиційним для художньої стилістики кінця ХХ ст. є прийом поширення складу фразеологічної одиниці. Характерна особливість його використання в поетичній мові досліджуваних авторів полягає у створенні художніх мікрообразів із фразеологічною доміантою як носіїв різних відтінків сміху – від поблажливого до гостро іронічного. Атрибутивний поширювач, витриманий у семантичному ключі сталої сполуки або тематичному плані вірша, є способом вираження семантики фразеологічної одиниці.

Ключові слова: фразеологізм, трансформація, гумор, іронія, сатира, сарказм, комічний ефект.

CREATION COMIC LANGUAGE MEANS: INDIVIDUAL AUTHOR MODIFICATION IDIOM

Article Author determined language comic creation mechanisms associated with the individual author's transformation idioms. Transformation experiencing different origins and stylistic coloring phraseologisms. Rhythmic traditional style of the late XX century. is spread acceptance of phraseology units. A characteristic feature of its use in poetic language studied authors is to create art mikroobraziv of idiomatic as the dominant media of different shades of laughter – from indulgent to sharply ironic. Attribute carriers, designed in semantic clues stable compound or thematic terms poem, is a way of depicting the semantics of phraseological units.

Creating comic phraseological means associated with potential to explicate these units humorous folk assessment. Given the general trends of poetic language of the late twentieth century to create a comic effect rarely use steel connections, with a note in the dictionary «ironic», «playful». Various manifestations arise due comic transformations of linguistic units, which, even without proper stylistic overtones, resulting copyright modifications become ironic, satirical or sarcastic sound.

To express the comic poets turn to various means of structural and semantic transformation of stable compounds. The most active poetry authors analyzed period the consumption posluhovuyutsya metaphorical idioms. The range covered phenomena zmalovuyutsya in the works metaphorically varied: the phenomena of nature (ecology motif abuse), social realities (motive native language impairment, the loss of it). Metaphorization promotes mainstreaming sustainable double compounds.

The transformed phraseological units when deployed metaphoric contexts vyvraznyuyut them as a kind of tonal imagery products. In addition, these linguistic resources can serve as a frame.

No less actively to create different kinds of comedy, especially irony and sarcasm, the authors posluhovuyutsya spread component of stable compounds. Combining semantic plans (literal and figurative) stable phrases is the foundation of their expressiveness. In different contexts often undergo transformation steel compound Sodom and Gomorrah, in the eyes sulfur borrow to Europe open a window that is used in connection with the explanation of the moral state of modern society, devaluation of national identity.

Key words: frazologizm: transformation, humor, irony, comic effect, satire, sarcasm.

ЯЗЫКОВЫЕ СРЕДСТВА СОЗДАНИЯ КОМИЧЕСКОГО: ИНДИВИДУАЛЬНО-АВТОРСКИЕ ВИДОИЗМЕНЕНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ

В статье охарактеризованы языковые механизмы создания комического, связанные с индивидуально-авторской трансформацией фразеологических единиц. Трансформации испытывают разные по происхождению и стилістической окраске фразеологизмы. Традиционным для художественной стилістики конца ХХ в. является прием расширения состава фразеологической единицы. Характерная особенность его использования в поэтическом языке исследуемых авторов состоит в создании художественных микрообразов с фразеологической доминантой как носителем разных оттенков смеха – от снисходительного до острого иронического. Атрибутивный расширитель, выдержанный в семантическом ключе устойчивого сочетания или тематическом плане стиха, является способом выразительности семантики фразеологической единицы.

Ключевые слова: фразеологизм, трансформация, юмор, ирония, сатира, сарказм, комический эффект.

В історії європейської науки особливе місце посідає проблема комічного, яка вже протягом багатьох століть перебуває в полі зору науковців. Незважаючи на те, що сьогодні в українському мовознавстві є численні праці, присвячені мовним механізмам комічного в художній літературі, поза увагою дослідників залишається українська поезія кінця ХХ століття.

Актуальність проблематики статті зумовлюється необхідністю монографічного опису комічного в українській поезії другої половини ХХ століття; потребою виявити мовні засоби вираження комічного, схарактеризувати їх у контексті індивідуальних стилів.

Метою статті є виявлення та дослідження індивідуально-авторських видозмін фразеологічних одиниць як засобу творення комічного в українській поезії кінця ХХ ст.

Об'єкт дослідження – мова української поезії кінця ХХ століття.

Наукова новизна полягає в тому, що вперше в українському мовознавстві на лінгвістичному рівні досліджено явище комічного в українській поезії кінця ХХ ст., визначено і схарактеризовано індивідуально-авторські видозміни фразеологізмів як засіб його творення.

При аналізі фразеологічних одиниць як дієвого засобу творення комічного важливим є врахування того, що в одних фразеологізмах гумористичний елемент міститься в самому їх значенні, а в інших виникає як результат різноманітних структурних та семантичних трансформацій аналізованих одиниць чи вміщення їх у специфічні контексти.

Поети звертаються до видозмін фразеологізмів для реалізації певних стилістичних настанов. Різного роду трансформації дають змогу поновити більш чи менш стертий унаслідок багаторазового вживання фразеологічний образ. Нова форма сполуки сприяє зростанню експресії.

Трансформовані фразеологічні одиниці в поетичних творах аналізованого періоду використовуються з метою вираження, посилення гумористичного значення фразеологічних одиниць або ж на основі наявного мовного вислову створення модифікованого образу із гумористичним значенням.

У мовознавстві використовуються такі терміни на позначення прийомів перетворення фразеологічних одиниць: видозміна, модифікація, трансформація, деформація, авторські перетворення, оказіональні перетворення, контекстуальна транспозиція, актуалізація та ін.

Існують різні класифікації авторських перетворень фразеологічних одиниць. Найбільш послідовною вважається класифікація трансформації фразеологічних одиниць В. Білоноженко та І. Гнатюк. Під трансформаціями вони розуміють цілеспрямовані зміни, що стосуються як семантики, так і структури [1, с. 10]. Відповідно до характеру змін розрізняють семантичні та структурно-семантичні трансформації. Термін «структурно-семантичні трансформації» з часом став загальноживаним, оскільки структурні перетворення (трансформації) сталих сполук спричиняють і певні зміни їх значення.

У мові досліджуваної поезії для створення комічного ефекту письменники часто звертаються до синтаксичних прийомів реалізації експресії фразеологічних одиниць. Серед цих прийомів превалює поширення компонентного складу сталих сполук, що супроводжується іншими прийомами.

Поширення фразеологізму як різновид структурно-семантичних трансформацій передбачає зміну його складу в бік збільшення кількості компонентів. Фразеологічна одиниця поширюється за рахунок уведення до її традиційної структури слів або словосполучень вільного вжитку, що конкретизують сталу сполуку, зближують із контекстом, у якому вона викріплена, або увиразнюють її образність.

У сучасному мовознавстві виділяють три види поширення компонентного складу фразеологізму: атрибутивне (поширювач є означенням до іменного компонента), об'єктне та обставинне (поширювач є додатком чи обставиною, які залежать від дієслівного компонента). Сам поширювач може бути в препозиції, постпозиції чи інтерпозиції щодо фразеологізму. Інтерпозитивні поширення ще називають уклинюванням [2].

В. Білоноженко та І. Гнатюк зазначають, що, частіше поширюються оказіональними елементами ті фразеологічні одиниці, що у своїй структурі мають поєднання дієслова з іменником у непрямою відмінку, менш здатні до поширення прислівникові та вигуківі фразеологізми [1, с. 120–121]. Поширюватися може як один компонент фразеологічної одиниці, так і кілька.

Від поширення фразеологічних одиниць відрізняють розгорнуту метафору, яка створюється на основі довільного розвитку метафоричного образу, закладеного в стійкій сполуці. Здебільшого при цій структурно-семантичній трансформації фразеологічна одиниця вживається у своїй усталеній формі, хоча в окремих випадках межі фразеологічної одиниці можуть розширюватися, а її структура – зазнавати внутрішнього переоформлення. «Лінгвістичною особливістю цієї розгорнутої метафори є те, що поряд із традиційним фразеологізмом у художньому тексті кілька разів повторюються окремі його компоненти, які мають здатність набувати значення цілого фразеологізму» [1, с. 129]. У компонентах не актуалізується номінативне значення, а, навпаки, посилюється ступінь їх переосмислення у фразеологізмі, таким чином поглиблюється образ, що лежить в його основі.

У мові української поезії досліджуваного періоду неодноразово трапляється трансформації фразеологізму *очей у Сірка* (*Рябка, вовка*) *позичити* – «втратити почуття сорому, власної гідності» [3, с. 662] – у зв'язку з мотивами утвердження моральних цінностей. Розширення його структури відбувається за рахунок уведення означення *чесні (очі)*, що є антонімічним семантиці фразеологізму і в той же час посилює негативну оцінку висловлення, надаючи йому сатиричного звучання: «*Гвалтують пісню / Хай! Не горді... / В сірка позичим чесних віч?!*» [1, с. 51].

Ступінь вияву негативної оцінки може посилюватися для належної характеристики ліричного суб'єкта, як-от: «*Чом у дядька Панька очі – ніби й не очі. / Кажуть: буцім позичив у старого Сірка. / Додають із підтекстом: А мо' в сіроманця*» [8, с. 12]. Автор своєрідно трансформує сталий вислів, зіставляючи образи *Сірка* та *сіроманця*, тим самим посилюючи негативну характеристику, переходячи від насмішкуватого, глузливого до злого, нищівного сміху. Як видно з наведених контекстів, атрибутивний поширювач додається до різних компонентів фразеологічних одиниць (*старого Сірка, чесних віч*).

Типовими для функціонування фразеологізму *очей у Сірка позичити* є контексти, пов'язані з реалізацією настанови на поблажливе, насмішкувате ставлення до певного явища. Звичайно, у відповідних контекстах цей сталий вислів може змінювати семантико-стилістичний ореол, зазнавати увиразнення негативної оцінки, наприклад: «*Судочинство жадає подробиць? Осьо вам / не гірша з-поміж інших і позицна не в Сірка. / На доказ того, що не тільки-но в царині слова / побутує підміна змісту чи непрямий сурогат*» [3, с. 111].

Прикметним для аналізованого матеріалу є поширення ФО такими художніми означеннями, що узгоджуються своїми семантичними властивостями зі сполукою, до складу якої вони входять. Функція такого поширювача полягає у відновленні стертої образності та експресивності відомих фразеологізмів. У цьому зв'язку звернімо увагу на інший фразеологізм – *собаче життя*, структура якого поширюється означенням *чорнопудельний*: «*він [Іван – О. Ш.] був моїм чорнохідним Вієм / Мефістофелем із чорнопудельним життям собачим*» [10, с. 80]. Художнє означення витримано в тематичному руслі цієї сталої сполуки. Поетеса ніби конкретизує ним атрибутивний компонент фразеологізму *собаче*, у той же час пом'якшує його знижену, із згрубілим відтінком семантику, оскільки пудель характеризується як незлобний хатній собака.

У контексті: «*Щоб, сатанинське крісло осідлавши, / З'явився знову чорний пуп землі / І гнав людей, – як це бувало завше, – / Твої, де смерть прислужує їмлі?*» [13 с. 41] – фразеологізм *пуп землі*, зберігаючи своє загальномовне іронічне забарвлення, відновлює експресію за рахунок оцінного епітета *чорний*, в якому водночас актуалізується і колірна семантика, і символічна ('злий, ворожий').

Необхідний стилістичний ефект може досягатися поширенням компонентного складу фразеологічної одиниці й заміною одного з її елементів на синонімічний, що є більш експресивним: «*Мовить якесь чортійогобатька / звідкілязнащо: / – Поклін-бо не щирий доста – / ушпарте добрячого хльосту!*» [4, с.368] (пор. *дати (всипати, задати) хльосту* [3, с. 213]).

В одному з контекстів набуває трансформації фразеологізм (*бути, стати*) *п'ятим колесом до воза* [ФСУМ, с. 385] за рахунок його поширення означенням (*вашиого*) і заміною дієслівного компонента лексемою іншого тематичного плану (*покопитися*), ніж у звороті, що в той же час логічно вмотивована іменником *колесо*: «*Хай булави дохопиться прогноза. / А я покочусь по оції землі – / п'ятим колесом вашиого воза, / десятою водою на киселі*» [5, с. 32]. Стилістичні функції поширювача компонентного складу фразеологізму можуть зумовлюватися не тільки його загальномовним значенням, а й лінгвокультурним змістом. Як приклад можна навести архетипне за походженням і символічне за змістом означення *ваши*, яке в системі координат народної культури належить до другого члена опозиції *свій – чужий*. Таким чином передається гірка іронія в оцінці своєї ролі в історії України гетьманом Б. Хмельницьким в історичному романі Л. Костенко «Берестечко». Експресія висловлення посилюється уведенням фразеологізму *десята вода на киселі* – ірон. «дуже далека рідня» [3, с. 141], який теж зазнає певних семантичних змін, набуваючи в поєднанні з попереднім зворотом додаткового значення «бути, стати ніким, непотрібним».

Досить виразним щодо передання іронічного настрою є зміни сталих сполук за рахунок уведення об'єктних поширювачів. Напр.: «*І серце він обсотує твоє, / неначе та гадюка сороката, / І кров за послугу із тебе п'є!*» [12 т. II, с. 27]; «*Заблуки ласі на чуже / Під крильцем молота і плуга. / Природно, що святкує вже / Не голуб-дух, а крук лише, / Не трудівник, а волоцюга. / Сплодили ж покручів вони. / Христонпродавців – до стіни!*» [2, с. 166]. В останньому прикладі трагічність ситуації підсилюється додаванням до фразеологізму *під крилом (крильцями)* («під опікою, під захистом кого-небудь») [3,

с. 397] об'єктних поширювачів *молота і плуга*, які в дещо зміненому вигляді виступають символом колишньої соціалістичної країни (пор. *серп і молот*), що в цьому контексті реалізує позамовну інформацію.

Іронічна семантика створюється додаванням до фразеологічної одиниці лексеми *олени*, що входить до однієї тематичної групи зі словом *велята*: «*Туди, де і не нас Макар / Телят чи оленів... Марш-марш!*» [2, с. 26]. Створений словообраз є безпосередньою вказівкою на те, що за радянських часів «інакодумці» примусово поселяли на півночі.

Іронія може виникати внаслідок зіткнення семантики введених елементів, зокрема обставин способу дії, із семантикою фразеологізмів: «*І взялася чесна громада / Широ й недружко... / за чуби*»; «*А вони як стали біля яру – / Схоже, що стоятимуть віки, / Один одного вхопивши яро, / Міцно, як брати... / за петельки*» [11, с. 39]. Б. Олійник посилює ефект «неочікуваності» паузами, які позначаються трьома крапками. Використання фразеологізму породжує енантіосемічне переосмислення епітетної сполуки *чесна громада*.

Структурно-семантичні зміни є стилістично виразними, якщо стійка сполука контрастує зі своїм найближчим контекстом, як-от: «*Світ творити – нищим і уклінним, / на колінах тішитись життям. / Яма крокодилача і велья / і полледро, і твої тати, / і безобрійна нічна пустеля / навіженства, болю й самоти*» [14, с. 63]. У цьому прикладі фразеологізм *ставати на коліна* – «покорятися» [3, с. 856] доповнює синонімічний ряд лексем *ниці – убогі*, у той же час сам зазнає зміни компонентів і поширення складу. У результаті трансформації з'являється семантика «радити життю, підкоряючись». Таким чином В. Стус сатирично зображує життя-існування.

Носіями гіркої іронії стають образи, в основі яких лежить фразеологізм содом і гоморра, що зазнає трансформації в поезії Л. Костенко, Т. Мельничука. Напр.: «*Мікро-Содом, зашторена Гоморра, / просніть, люди, чуєте, біда!*» [7, с. 27]; «*Перехрестилась і заплакала. / І тихо вийшла із собору. / Ішла на прощу, а потрапила / чи то в Содом, чи то в Гоморру*» [6, с. 103]; «*каліну п'ють – під ноги ллють / рубінові сердечка / сонця крик / чи то содом / чи то утома, / а куля з цівки висува язык: / – ой здрасці (весело!) / ви вдома?»* [9, с. 49]. У наведених контекстах маємо дистантне розташування компонентів сталої сполуки. У першому випадку важливим є не тільки розширення структури фразеологізму метафоризуючими елементами, а й актуалізація його первісної основи, оскільки компоненти Содом і Гоморра подаються з великої літери як назви міст. Т. Мельничук у трансформованому фразеологізмі «*чи то содом чи то утома*» здійснює несподівану заміну другого компонента «*гоморра*» лексемою *утома*, що певною мірою контрастує зі значенням цієї сталої сполуки – «велике безладдя, метушня, шум» [3, с. 842]. Іронічний ефект поглиблюється подальшим контекстом, який дозволяє зрозуміти образну думку автора про те, що в цьому «великому безладді» суспільство, точніше українська нація, знаходиться «*вдома*» і в той же час все одно є незахищеною: у будь-який момент може бути страчена. Вставлена конструкція (*весело!*) надає глузливого відтінку.

Іронією сповнено рядки, в яких відбивається сприйняття докільля маленькою ліричною героїнею – майбутньою поетесою: «*А потім в паркані хтось виламав штахету, / ліхтариками груш вчарований між віт. / В ту дірку в паркані відкрився світ поету – великий і складний, і незбагнений світ. / Прорубане вікно – з укрупу у Європу. / В Європі вже був млин, двигучий, паровий*» [7, с. 111]. Іронія виникає на підставі контрасту між образами великого, масштабного (*світ*) і маленького явища (*дірка в паркані*), причому побутового, зниженого. У цьому ж настроєвому ключі витримано трансформовану сполуку, в якій протиставляється побутова реальність – *город*, представлений лексемою того ж тематичного плану *укрін*, – і таке масштабне поняття, як *Європа*.

Іронічного забарвлення набуває прислів'я *м'яко стелить, твердо спати* в такому контексті: «*Така хрустка, така гучна уся моя кімната. Так м'яко встелена вона, лиш надто мулько спати. Шість з половиною – в один, чотири кроки – в другий. Блукаю нею, вражий син, неначе кінь муругий*» [14, с. 110], – оскільки автор зображує тюремну камеру, переосмислюючи перший компонент сталої вислову. Іронічність підтримується подальшою образністю контексту. В. Стус, зокрема, використовує пряме і переносне значення фразеологізму *вражий син*, що взагалі функціонує як лайливий для вираження незадоволення, обурення ким-небудь [3, с. 805], а також створює на основі оксиморону перифраз *папір, мій зворожий друг*. Отже, іронічна тональність є визначальною для всього вірша. Наведений на початку словообраз використовується для обрамлення поезії: «*Така хрустка, така гучна уся моя кімната, скрипить, як скрипочка, вона, та ні з ким танцювати*» [14, с. 111]. У цьому випадку іронічність вносить авторське порівняння *скрипить, як скрипочка* в поєднанні з подальшим запереченням, що по суті й «викриває» подвійний смисл висловленого.

Поширення складу фразеологічної одиниці активно використовується для створення різних відтінків сміху. Атрибутивний поширювач, витриманий в семантичному ключі сталої сполуки або тематичному плані вірша, додається для увиразнення негативної семантики фразеологічної одиниці. Для досягнення комічного поширення фразеологічної одиниці може поєднуватися з лексичною заміною певного компонента та ампліфікацією сталих сполук. Лексеми, що додаються, можуть бути несумісними із семантикою фразеологічної одиниці.

Література:

1. Білоноженко В. М. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк. – К. : Наук. думка, 1989. – 154 с.
2. Кунин А. В. Вклинивание как лингвистическое явление / А. В. Кунин // Иностр. яз. в шк. – 1973. – № 2. – С. 13–22.
3. ФСУМ – Фразеологічний словник української мови / Укл. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін. – К. : Наук. думка, 1993.

Список джерел ілюстративного матеріалу:

1. Верховень В. М. На цвинтарі слова: Поезії / В. М. Верховень. – Х. : Вісті-Сівер Л.Т.Д., 1992. – 71 с.
2. Данько М. М. Й сонця прихилив би!...: Поезії / М. М. Данько. – К. : Рад. письменник, 1991. – 204 с.
3. Знак нескінченності: Збірка поезій / В. Стус, І. Калинець, Т. Мельничук, Б. Нечерда, В. Голобородько, В. Герасим'юк, О. Забужко, С. Жадан / Упор. Л. Фінкельштейн. – К. : Факт, 2002. – 228 с.
4. Калинець І. Зібрані твори: У 2 т. / І. Калинець. – К. : Факт, 2004. – Т. I, II.
5. Костенко Л. В. Берестечко: Історичний роман / Л. В. Костенко. – К. : Укр. письменник, 1999. – 157 с.
6. Костенко Л. В. Маруся Чурай: Історичний роман у віршах / Л. В. Костенко. – К. : Дніпро, 1982. – 136 с.
7. Костенко Л. В. Неповторність: Вірші, поеми / Л. В. Костенко. – К. : Молодь, 1980. – 224 с.
8. Ліберда І. В. Світанковий сад: Поезії / І. В. Ліберда. – К. : Рад. письменник, 1987. – 69 с.
9. Мельничук Т. Князь роси: Вірші / Т. Мельничук. – К. : Молодь, 1990. – 152 с.
10. Неждана Неда. Котивишня: Збірка віршів / Неждана. – К. : Смолоскип, 1996. – 108 с.
11. Олійник Б. І. Поеми / Б. І. Олійник. – К. : Дніпро, 1983. – 183 с.
12. Павличко Д. Вибрані твори: У 2-х т. / Д. Павличко. – К. : Дніпро, 1979. – Т. I, II.
13. Руденко М. Д. Поезії / М. Д. Руденко. – К. : Дніпро, 1991. – 413 с.
14. Стус В. Вечір. Зламана віть: Вибране / В. Стус. – К. : Дух і літера, 1999. – 383 с.